

Nevmyvaka, Oksana Volodymyrivna

Принципи аналізу та опису мінімальних реченневих структур: (на матеріалі чеських та українських простих речень)

Opera Slavica. 2001, vol. 11, iss. 2, pp. 35-43

ISSN 1211-7676

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/117465>

Access Date: 15. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

**ПРИНЦИПИ АНАЛІЗУ ТА ОПИСУ МІНІМАЛЬНИХ
РЕЧЕННЄВИХ СТРУКТУР**
(на матеріалі чеських та українських простих речень)

Оксана Невмивака (Київ)

У дослідженнях із синтаксису утвердився системний підхід до вивчення синтаксичних явищ. В основі цього підходу лежить ідея про те, що синтаксис будь-якої мови – це впорядкований набір реченнєвих моделей та правил, прийнятих носіями даної мови, за якими вони утворюють окремі висловлення. Саме з цих елементарних реченнєвих конструкцій формується розмаїття ускладнених і складних багатокомпонентних речень. Даний підхід вимагає виявляти зразки, за якими утворюються конкретні синтаксичні конструкції, вивчати структуру і семантику цих конструкцій у їх взаємодії та динаміці. Урахування принципу системності при дослідженні простого речення передбачає застосування методу семантико-синтаксичного моделювання, пов'язаного із встановленням моделей речення як абстрактних синтаксичних зразків, за якими можуть бути побудовані окремі мінімальні відносно закінчені речення. Встановлення і опис моделей речення певної мови у їх системних взаємозв'язках має важливе теоретичне значення і належить до першочергових завдань синтаксису.

Знаковий характер мінімальних реченнєвих структур (моделей речення) припускає їх аналіз у двох аспектах – формальному і семантичному. Доцільно розрізняти два рівні синтаксико-семантичного моделювання речення – абстрактний і конкретний: на першому рівні виділяються абстрактні (валентні) й інтенційні типи мінімальних реченнєвих структур, а на другому – їх конкретні морфолого-синтаксичні й лексико-семантичні реалізації, тобто конкретні структурні й семантичні моделі речення.

На абстрактному рівні семантико-синтаксичного моделювання основні валентні типи мінімальних реченнєвих структур (основні типи валентних структур) конститууються з дієслівного предиката і його функціонально-синтаксичних позицій, які мають характер членів речення.

У зв'язку з цим виникає питання, які члени речення слід включати в його валентну модель, тобто мінімальну реченнєву структуру.

Майже всі дослідники, які займаються питаннями синтаксичного моделювання речення, погоджуються з тим, що модель речення повинна включати мінімальну кількість конститутивних компонентів. Однак питання про те, які компоненти слід включати в структурну модель речення, залишається нерозв'язаним. Зокрема, одні дослідники пропонують включати в структурну модель речення тільки головні члени, інші – всі ті компоненти, які з погляду змісту комунікації є необхідними [3; 5].

На нашу думку, складовими частинами семантико-синтаксичної моделі речення є не лише підмет і присудок, але й усі елементи, які мають дистинктивну (розрізняючу) функцію по відношенню до інших моделей. Йдеться про мінімальну, але водночас повну структуру. Це означає, що вона містить усі (і тільки ті) елементи, необхідні для того, щоб виникло граматично вірне речення, здатне бути комунікативною одиницею. Просте елементарне з семантичного погляду речення позначає одну ситуацію, одну подію. Його семантико-синтаксична структура формується одним предикатом і зумовленими його валентністю іменниковими членами речення, що вказують на відповідні ролі (функції) істот і неживих предметів.

Так наприклад, речення *Maminka navštívila přítelkyni* (Мама відвідала приятельку) базується на граматичній моделі $S_{nom} - VF - S_{acc}$ ¹ усі ці позиції є конститутивними по відношенню до даної моделі, оскільки сполучення *Maminka navštívila* (Мама відвідала) не утворює реального речення, мінімального повідомлення, незалежного від контексту. Поширене речення *Naše maminka navštívila včera přítelkyni* (Наша мама вчора відвідала приятельку) є модифікацією попереднього. Воно має в своїй основі ту ж саму граматичну модель $S_{nom} - VF - S_{acc}$, до складу якої, крім необхідних конститутивних елементів, входять ще й інші необов'язкові члени, які кардинально не міняють основного комунікативного змісту цього речення.

Отже, у валентну модель речення (мінімальну реченнєву структуру) слід включати предикат, підмет і детермінанти /один з детермінантів. Під детермінантами розуміємо додаток **OBJ** (виражений відмінковою або прийменниково-відмінковою формою іменника чи займенника), обставину **ADV** (виражену прислівником або відмінково-прийменниковою формою іменника чи займенника) та дуплексив (під дуплексивом розуміється

¹ Роз'яснення символів подається у кінці статті

член речення з подвійною синтаксичною залежністю – від дієслова і від імені, виражений орудним відмінком іменника чи займенника.

Предикатові належить головна роль у семантико-синтаксичній організації речень. Він вказує на типи елементарних простих речень. Предикат є центральним компонентом валентної моделі, здатним імплікувати функціонально-синтаксичні позиції підмета і детермінантів. Семантико-синтаксична валентність предиката визначає його здатність сполучатися з іншими словами, мати певне число відкритих позицій, які можуть або мають заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи. Один предикат із залежними від нього іменниками формує елементарне з семантико-синтаксичного погляду речення. Отже, предикат визначає кількісний склад іменникових компонентів речення та їх семантичні функції. Іншими словами «предикат – це те, що робить із слів речення» [7; с. 369].

Сутність предикатного слова відображають особові форми дієслова дійсного способу активного стану як головні носії валентності в реченні. Відповідно до свого лексичного значення предикатне слово чітко окреслює межі семантично елементарного речення, вказує на семантико-синтаксичні функції залежних від предиката іменникових синтаксем. Основна реченнева модель складається тільки з одного предиката й зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових синтаксем. Вона може містити один підмет, детермінантів може бути більше, причому, вони необов'язково мають бути однакового значення та форми. Класифікацію елементарних простих речень можна проводити на основі кількісних показників – сукупності іменникових синтаксем, зумовлених валентністю предиката.

Валентні додатки й дуплективи мають сильнокеровані форми, що зумовлюється необхідністю доповнити релятивну семантику дієслова-предиката певною словоформою. Залежність додатка і дуплектива від дієслова-предиката виявляється у тому, що останній вимагає вживання додатка і дуплектива в тому чи іншому відмінку, напр.: *Došlo k výbuchu* > Vf_{3sg} – praed Sd. *Eva upustila konvici* > S_n – Vf – S_{acc}. *Bratr pomáhá matce* > S_n – Vf – S_d. Обставини також є необхідним смисловим доповненням, однак вибір форми для них суттєвого значення не має, тобто вони можуть виступати в одній із ряду можливих форм, напр.: *Voda mu sahala vysoko/až po ramena*; *Schůze trvala dlouho/dvě hodiny/do večera*.

Хоча підмет теж включається до валентної структури речення, це не означає, що ми можемо ототожнювати його з детермінантом. Підмет пов'язаний із предикатом двобічною залежністю (координація), а детермінант – однобічною (керування і прилягання). Його форма (частинином-

на приналежність, відмінкова словоформа, вид підрядного речення) визначається («керується») предикатом.

Двобічна залежність між підметом і предикатом полягає в тому, що присудок звичайно вимагає підмета у формі називного відмінка іменників, а підмет у свою чергу підпорядковує присудок, визначаючи його форми особи, числа й роду. У структурі сучасних чеської та української мов необхідно розрізнити лівобічну і правобічну валентність дієслова. Лівобічна валентність дієслова репрезентована суб'єктивними субстанціальними компонентами, які необхідні як для одновалентних дієслів, так і для дієслів, що характеризуються багатовалентністю. У системі обох мов закріпилося відповідне місце суб'єктного субстанціального компонента. Як правило, він стоїть перед дієсловом і тому ми можемо визначити лівобічну валентність дієслова. Наявність відповідних правобічних іменникових компонентів залежить від семантичного навантаження дієслова. Правобічну валентність дієслова визначають об'єктна, адресатна, інструментальна і локативна синтаксеми. Підмет будемо називати лівовалентним елементом, а детермінанти – правовалентними.

У деяких багатовалентних дієслів між правобічними валентними позиціями виникають відношення взаємної обумовленості. Напр.: предикат *chlubit se* (*хвалитися*) має дві правовалентні позиції, а саме: **D** і **(s+)** **I** (*chlubit se někomu s něčím*); обидві є потенціальними (необов'язковими), однак позиція **D** може бути наявна лише за умов наявності позиції **(s+)** **I**, а не навпаки [6].

При символічних записах цих структур окремі валентні позиції частин мови позначаємо символами (**S** – іменник, **Adv** – прислівник, **Inf** – інфінітив тощо), морфологічно залежні категорії – індексами (**Vf** – *verbum finitum* – особова форма дієслова, **S_a** – іменник у знахідному відмінку тощо). Так, синтаксичну модель речень *Prší i Setmělo se* можна позначити, як **Vf_{3sgn}** (присудок виражений дієсловом дійсного способу теперішнього часу в 3-ї особі однини).

Побудова мінімальної моделі речення обов'язково пов'язана з розмежуванням валентних і невалентних позицій. Останні не входять у структурний мінімум. Компоненти реченнєвої структури, зумовлені валентністю предиката, називаються конститутивними. У межах конститутивних компонентів виділяються обов'язкові і потенційні. До перших належать ті компоненти, реалізація яких у мовленні є обов'язковою; інші – хоча й імплікуються предикатом – у мовленні можуть реалізовуватися або не реалізовуватися. Неконститутивні (факультативні) компоненти з пре-

дикатом валентністю не пов'язані, кількісно не обмежені і, як правило, граматично не детерміновані.

Залежно від валентного потенціалу предиката семантично елементарні прості речення здебільшого бувають а) двокомпонентними: *Omlítka se drobí a prýská*; *Strýc jakoby omládl*; *Dídušь відпочиває*; *Mamí сумна*; *Dítjám весело*; б) трикомпонентними: *Jan blahopřál matce*; *Loď drhla o dno*; *Horolezec dosáhl vrcholu*; *Ми стояли біля школи*; *Молодь споруджує міст*; в) чотирикомпонентним: *Matka přiřila rukáv ke kabátu*; *Okresní úřad přidělil občanům pozemky na pěstování zeleniny*; *Батько обтисував деревину сокирою*; *Друзі називали хлопчика Олесиком*; г) п'ятикомпонентними: *Honza převezl zboží přes hranice nákladním autem*; *Діти приїхали зі Львова до Ужгорода поїздом*; д) шестикомпонентними: *Ivanko prínis із саду квіти матері в кімнату*. Враховуючи кількість і якість компонентів валентної моделі речення, а також наявність чи відсутність лівовалентного елемента (підмета), у сучасних чеській та українській літературних мовах можна визначити 15 основних валентних типів мінімальних структур. Перших 10 можна віднести до двоскладних, а наступних 5 – до односкладних [1].

Формально-синтаксична організація речення значною мірою окреслює його семантико-синтаксичну організацію, бо формально-синтаксичні особливості простого речення зумовлені його семантикою. Явищу валентності на рівні формально-синтаксичному відповідає інтенція на рівні семантичному. Властивість дієслова «відкривати» семантичні позиції для інших слів називаємо його інтенцією. Ці позиції називаються *партиципантами*. Основні інтенційні типи мінімальних реченневих структур конституюються з дієслівної дії та її учасників-партиципantів, які мають узагальнений характер агенса, носія дії чи стану, пацієнса, адвербіалізатора, кваліфікатора, каузатора тощо. Агенс характеризує активного виконавця дії, напр.: *Bratr píše dopis*. *Jan byl pochválen ředitelem*. *Kočka chutila myš*. *Дитина забруднилася*; носій дії чи стану – істоту або предмет, яким дія або стан приписуються, напр.: *Ženy jsou trpělivé*. *Jaro je příjemné*. *Karoserie je z plechu*. *Дівчина червоніє*. *Janička spí*. *Dítě běží*; пацієнс – істоту або предмет, яких дія безпосередньо стосується, на які вона переходить або на які вона спрямована, напр.: *Kain zabil Abela*. *Tchán rozbil vázu*. *Dítě usnulo únavou*. *Staví se nová škola*. *Батько продав машину cyclovoí*; каузатор – неістоту, від яких походить дія, напр.: *Vítr rozbil okno*. *Únava mě přemohla*. *Ten román mě nadchl*. *Byl zabit bleskem* тощо. За аналогією до актантів, агенса і носія дії чи стану можна назвати

лівоінтенційними партиципантами, а пацієнса, адвербіалізатора і кваліфікатора – правоінтенційними.

Семантико-синтаксична і формально-синтаксична структури речення вирізняються своєю відносною автономністю. Між компонентами валентної та інтенційної структур немає зв'язку повної відповідності. Тут проявляється асиметрія форми та значення, яка може набувати розбіжностей у семантико-синтаксичному і формально-синтаксичному членуванні речення (одна й та сама валентна структура виражає кілька інтенційних структур), та синонімія (одна й та сама інтенційна структура виражається кількома валентними структурами).

Проте, інтенційні і валентні структури корелюють між собою, утворюючи комплексні мінімальні реченнєві структури, напр.: Subj (A/H) – Vf Praed (D) – Adv (Adv); Subj (A/H) – Vf Praed (D); Subj (A/H) – Vf Praed (D) – Obj (Π). Напр.: *Matka* (агенс у позиції називного відмінка) *koupila* (предикат у формі дієслова 3-ї особи однини дійсного способу минулого часу) *synovi* (рецепієнс у позиції давального відмінка) *housle* (пацієнс у формі знахідного відмінка). Комплексна мінімальна реченнєва структура може бути визначена як така синтаксико-семантична одиниця, компоненти якої зумовлюються валентно-інтенційними властивостями дієслівного предиката і за зразком якої утворюються мінімальні, але достатні в структурному й інформативному відношенні речення конкретної мови.

Основні принципи кореляції обох структур можна звести до наступних загальних правил:

1. Інтенційна структура, предикат якої відкриває семантичну позицію агенса, найчастіше корелює із валентною структурою, що має у своєму складі підмет у називному відмінку. Саме агенсом, як правило, ця позиція і займається. З огляду на те, що предикати дії являють собою чи не найпродуктивнішу частину чеських та українських дієслівних предикатів, кореляція валентної позиції S_n із агенсом досить сильна і надає реченню виразно «дійового характеру».

2. Оскільки більшість мінімальних реченнєвих структур чеської та української мов має підметову позицію S_n (речення в обох мовах має номінативний характер), ця позиція може бути зайнята і партиципантами, що мають деагентивний характер. Це стосується, в основному, одновалентних дієслів, утворених шляхом додавання постфікса *-se*, *-ся* (напр.: *rozbit se*, *rozbitusця*), деяких reflexiv tantum (напр.: *chvět se*), та інших предикатів [2; 7].

Те, що компоненти валентних і інтенційних структур корелюють між собою, свідчить про тісний зв'язок між семантичною і формально-синтаксичною організацією речення. Однак це не означає, що між компонентами обох типів структур не може бути інших співвідношень на більш низьких рівнях граматичної абстракції. Зокрема, порушення прямої відповідності між компонентами інтенційних і валентних структур призводить до модифікації мінімальних реченневих структур.

Основні валентні й інтенційні типи мінімальних реченневих структур є, з одного боку, базою для утворення конкретних структур і семантичних моделей речення, компоненти яких одержують на конкретному рівні синтаксико-семантичного моделювання речення відмінне морфолого-синтаксичне й лексико-семантичне вираження, а з іншого – становлять основу для формування похідних структур шляхом доповнення їх складу факультативними компонентами, зумовленими комунікативними потребами.

Реалізуючись у мовленні, мінімальні реченневі структури можуть модифікуватися. Причиною модифікації мінімальних реченневих структур буває найчастіше або нереалізація якоїсь функціональної позиції, або її пасивна переорієнтація на іншого партиципанта, або усунення її взагалі. При цьому нереалізація лівовалентної позиції (йдеться про опущення підмета) або її пасивна переорієнтація на іншого партиципанта (пацієнса) не впливає на двоскладний статус мінімальної реченневої структури, тоді як усунення цієї позиції зі складу конститутивних компонентів призводить до переходу даної мінімальної реченневої структури з розряду двоскладних у розряд односкладних.

Специфічною модифікацією двоскладних мінімальних реченневих структур є випадок, коли лівовалентний актант (підмет) є потенційно-нульовим (він сигналізується закінченням дієслова-предиката, але не узгоджується з ним), а лівоінтенційний партиципant (агенс) має неозначений або узагальнений характер, напр.: *Його послали до Праги. Що з нього візьмеш?* Власне, йдеться про неозначено-особові та узагальнено-особові речення, дієслівний предикат яких має форму 3-ї особи множини або 2-ї особи однини (зрідка – інші особові форми).

Отже, з нашої точки зору, можливий такий шлях дослідження фактичного мовного матеріалу: на першому етапі наводяться абстрактні мінімальні реченневі структури з урахуванням типу їх предиката, кількості та якості конститутивних компонентів; другий етап передбачає встановлення та аналіз структурних моделей як морфолого-синтаксичних реалі-

зації відповідних мінімальних реченневих структур, третій – визначення семантичних структур конкретних речень, утворених за цими моделями.

Для зіставно-типологічної характеристики чеських і українських дієслівних речень важливо враховувати як особливості морфолого-синтаксичної реалізації мінімальних реченневих структур, так і специфіку їх лексико-семантичного наповнення.

Запропонований шлях зіставного опису типології простих дієслівних речень у чеській і українській мовах спирається на органічне поєднання системного і функціонального підходів до вивчення мови, які дістали належне визнання насамперед у працях вітчизняних та чеських і словацьких лінгвістів.

Список умовних скорочень:

ADV	обставина
OBJ	додаток
Praed	предикат
SUBJ	підмет
A	агенс
A/H	агенс/носій дії чи стану
Д	дія
Н	носій дії чи стану
П	пацієнс
Vf	особова форма дієслова
Vf imp	безособова форма дієслова
Sn	синтаксичний іменник у формі називного відмінка
Sg	синтаксичний іменник у формі родового відмінка
Sd	синтаксичний іменник у формі давального відмінка
Sa	синтаксичний іменник у формі знахідного відмінка
Si	синтаксичний іменник у формі орудного відмінка
праер S	синтаксичний іменник з прийменником

Література:

1. АНДЕРШ, Й. Ф.: Типологія простих дієслівних речень у чеській мові у порівнянні з українською. Київ, 1987.
2. BAUER, J. – GREPL, M.: Skladba spisovné češtiny. Praha 1980.
3. GREPL, M. – KARLÍK, P.: Skladba spisovné češtiny. Praha 1986.
4. HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A.: Česká mluvnice. Praha 1981.
5. ŠMILAUER, V.: Novočeská skladba. Praha 1969.
6. Mluvnice češtiny. Skladba. Praha 1987.
7. Příruční mluvnice češtiny. Brno 1997.